

Л.Р. Каджаметов
L.R.Kadzhametov

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Abstract. In this article the problems of socio-cultural adaptation of Crimean Tatars – repatriates in terms of contemporary Crimean society are considered.

Актуальність вивчення проблеми соціокультурної адаптації зумовлена такими факторами: по-перше, об'єктивними обставинами, які визначають стан сучасного суспільства, по-друге, становищем різних груп та особистості в цьому суспільстві. Сучасний світ може бути охарактеризований як світ найрізноманітніших міжетнічних контактів, що все більш розширюються та поглиблюються. Геополітична трансформація суспільних утворень, розмивання меж культурної замкненості й відособленості етносів та поряд з позитивними наслідками породжують величезну кількість проблем.

Повсюди у світі соціальні катаклізми призводять до ситуацій, коли перед окремим індивідом, групою й цілими народами постає необхідність адаптуватися в нове середовище чи адаптувати до нього свої цінності. Подібна ситуація склалася в кінці минулого – на початку нинішнього століття і в Автономній Республіці Крим, коли сюди почали масово повертатися кримські татари, німці, вірмени, болгари, греки, які були депортовані з півострова в 40-і рр. ХХ ст. Прибувши до Криму, ці люди опиняються в умовах співіснування різних общин, різних культур та світоглядів і постають перед вибором стратегій соціокультурної адаптації. У даній статті ми розглядаємо проблему соціокультурної адаптації кримських татар до слов'янської, а точніше – російської культури. Цей процес протікає в умовах української державності, проте необхідно визнати і врахувати той факт, що в Криму все ще панує, домінує російське мовне й культурне середовище, а українська культура перебуває на стадії вродання в це середовище. Тому в статті зосереджується увага на соціокультурній адаптації кримськотатарського народу саме до цих реально існуючих умов.

Серед основних напрямів соціокультурної адаптації кримських татар виділяються: психологічний, соціальний, етнічний. Розглянемо спочатку *психологічний* бік даного феномену. Багатогранність соціокультурної адаптації зумовлюється існуванням відмінностей у соціокультурному та соціально-психологічному вимірах між сторонами, яка приймає і яка адаптується. Соціальна адаптація кримських татар в іноетнічному середовищі має зовнішній і внутрішній вияви. Якщо зовнішній характер адаптації відображає ступінь залучення кримських татар у соціальну й культурну життєдіяль-

ність приймаючої спільноти та особливості взаємодії з її членами, то внутрішній характер неминуче виявляється в психологічному й духовно-культурному ставленні адаптантів до нового середовища.

Сутнісні основи соціокультурної адаптації кримських татар полягають у їх здатності до цілеспрямованої адаптивної діяльності, перетворення себе і середовища, у свідомому обміні діяльністю та інформацією, для чого потрібне ціннісне, вибіркове ставлення до зовнішнього середовища і самопізнання. Адаптаційній діяльності сприяють особистісні компоненти, пов'язані з емоціями, рисами характеру, волею й темпераментом.

Відповідно до інтеракціоністської теорії різновидів адаптації Л. Філіпса [1, с. 294] соціокультурна адаптація кримських татар обумовлена психологічними факторами та факторами середовища. Кримські татари демонструють високі темпи адаптації завдяки мінімальним вимогам та очікуванням приймаючої кримської спільноти. По-перше, репатріанти приймають соціальні норми й успішно пристосовуються до соціальних очікувань місцевої спільноти, про які їм відповідно до свого віку, статі, виду занять доводиться дізнаватися, а отже й певним чином реагувати (наприклад, кримські татари поздоровляють православних слов'ян з їхніми святами, розносять пригощення під час мусульманських свят, налагоджують дружні стосунки із сусідами й на роботі). Так відбувається, нехай навіть зовнішньо, переймання кримськими татарами соціокультурних норм, вимог і соціальних порядків іншої спільноти, а в цю спільноту вносяться елементи культури свого етносу. По-друге, даний процес не є простим прийняттям соціокультурних норм, а пошуком гнучких і найбільш прийнятних форм пристосування до нових умов життя, що й сприяє наданню адаптації бажаного для кримських татар спрямування. Саме це розкриває сутність ефективної адаптації кримських татар, тому що в цьому міститься ідея цілеспрямованої і перетворюючої особистісної активності. Отже, можемо твердити, що кримські татари в процесі адаптації не ухиляються від соціокультурних контактів та труднощів, а пристосовують форми своєї поведінки для адекватної орієнтації в новій системі суспільних цінностей.

Одним із психологічних критеріїв соціокультурної адаптації кримських татар є ставлення до стресогенного впливу на них слов'янської культури Кримського півострова. Контакти кримських татар з представниками інших етносів призводять до більш чи менш вираженого культурного потрясіння, для позначення якого цілком може бути застосований термін «культурний шок», запропонований американським антропологом К. Обергом. [2, с. 193]. Незважаючи на те, що основна маса кримських татар, які проживають у Криму, повернулися сюди 15–20 років тому, у сфері міжкультурних та особистісних контактів з представниками інших етносів все ще спостерігається наявність негативних почуттів – відчуженості, здивування, культурної дистанційованості й психологічного дискомфорту при усвідомленні відмінностей між культурами, а також плутанини в ціннісних орієнтаціях, розумінні соціальної та особистісної ідентичності.

Доцільно також додати, що серед психологічних елементів соціокультурної адаптації кримських татар особливо вирізняються: життєві орієнтації, ціннісні устремління, динаміка поведінки, соціокультурні вподобання та засоби культурного самозахис-

ту, вибір настанов на певну модель соціальної поведінки. Формування адаптивної поведінки залежить від того, як репатріанти оцінюють своє культурне становище, а також якими засобами забезпечують соціокультурне виживання себе і свого ближнього оточення в іншій соціальній системі цінностей. У межах даного твердження прийнятним буде підхід Л.Л. Шпак, яка подає соціокультурну адаптацію як «форму взаємоприспосовування суб'єктів і соціокультурного середовища на основі обміну духовно-практичними можливостями й результатами діяльності в конкретних адаптивних ситуаціях [3, с. 106]. У соціокультурній адаптації кримських татар також переважають духовно-практичні зусилля, які реалізують адаптивний потенціал і мають ціннісно-орієнтаційне значення. Таким чином, можна твердити, що психологічний зміст соціокультурної адаптації кримських татар полягає в потенціалі й прагненні до засвоєння звичок, традицій та культурної життєдіяльності приймаючого населення Криму.

Важливою складовою соціокультурної адаптації кримських татар є те, що даний процес є *соціальним процесом*. Будь-який соціальний процес – явище, що характеризується тривалістю в часі, неперервністю, послідовністю, за якої попередні етапи і стани обумовлюють наступні. Соціокультурна адаптація кримських татар також має протяжність у часі, неперервність, спадкоємність і якісну визначеність стадій, коли наступна базується на попередній.

Під соціальним процесом П.О. Сорокін розумів «... будь-який вид руху, модифікації, трансформації, чергування чи «еволюції», коротше кажучи, будь-який вимір даного об'єкта, що вивчається, протягом певного часу, будь то зміна місця в просторі чи модифікація його кількісних і якісних характеристик» [4, с. 210]. Тому необхідно підкреслити, що процес соціокультурної адаптації кримських татар характеризується як сукупність взаємодії людей, що відображають певну тенденцію щодо зміни чи збереження суспільного становища своєї групи, умов відтворення і розвитку кожного її члена як особистості.

У соціокультурній адаптації кримськотатарських репатріантів відбиваються загальні риси соціального процесу, що розгортається в кримському суспільстві і впливає на перетворення соціокультурної сутності кримськотатарської спільноти і модифікацію її якісних характеристик.

До особливостей соціокультурної адаптації кримських татар як соціального процесу належать:

- трансформація етнічної групи впродовж певного часу: в процесі соціокультурної адаптації кримських татар зазнали певних змін світогляд, менталітет, форми соціальних та міжпоколінних взаємин, ставлення до традиційних культурних цінностей;
- масовий характер адаптаційних змін. Не ставлячи перед собою завдання визначити кількісних показників залученості кримських репатріантів до цього процесу, можемо з певністю констатувати, що ним охоплено значну кількість людей, яким необхідно освоїтися в новому середовищі, а ця необхідність якраз і визначає масовість даного процесу;
- суспільний зміст: витоки й наслідки цього процесу локалізуються в суспільному середовищі і проявляються через діяльність людей, а його суспільним змістом є те,

що соціокультурна адаптація по суті означає пристосування до нових, інших норм і цінностей. Основними елементами суспільного змісту соціокультурної адаптації репатріантів є існування приймаючого кримського суспільства і репатрійованих кримських татар як об'єктів і суб'єктів адаптації в умовах нового середовища міжкультурної взаємодії.

Інша характеристика процесу соціокультурної адаптації полягає в її етнічному характері й співвідноситься зі специфікою функціонування етнічної самосвідомості, в поняття і структуру якої входить не лише етнічна ідентичність, а й уявлення про характерні риси свого народу («етнічні автостереотипи»), про його походження, історичне минуле, в тому числі про традиції, норми поведінки, звичаї, а також – уявлення про територію проживання і культуру етносу. Сюди ж належить і мова, яка, будучи сама однією з ознак етнічності, розглядається як загальна ознака етносу як такого. Усе це емоційно забарвлене, викликає певні почуття (гордість, любов до народу, тугу за втраченим і т.д.). Водночас саме етнічне сприйняття особливо чутливо реагує на соціокультурні зміни.

Якщо до приїзду в Крим кримські татари переважно ідентифікували себе з радянським народом, колективом, референтною неформальною групою, яка частіше була етнічно гетерогенною, то тепер їм доводиться вносити істотні корективи в етнічні параметри ідентифікації. На відродження такої ідентифікації впливають фундаментальні аспекти етнічності, такі як мова, історія, культура, самоназва народу, етнеоетикет, релігія тощо.

При цьому на різних рівнях етнічного відродження, включаючи рівень підсвідомості, істотний вплив справляє система цінностей, в якій враховані досвід й інформація попередніх поколінь.

Одним із критеріїв соціокультурної адаптації кримських татар є усвідомлення ними своєї приналежності до Криму, а не до якоїсь іншої території. Етнічна самосвідомість проявляється в тому, що ці люди усвідомлюють себе «кримськими татарами». Формування етнічної ідентичності пов'язане із самоутвердженням, гордістю, позитивною оцінкою кримських татар, а також передбачає певний характер поведінки, притаманний їхній культурі, та певну систему цінностей. Тим самим вони усвідомлюють дану територію як «свою», а інших як «чужих», розглядають свою культуру і традиції як сформовані саме на даній землі. Цим уявленням відповідає субстанціалістське формулювання природи етнічної ідентичності, яка розкривається в «уявленнях людей про спільність національного походження, належності до рідної землі, усвідомленому ставленні до історичного минулого й сучасного, до рідної мови, культури» [5, с. 7].

Наявність усвідомлення своєї належності до Криму з необхідністю передбачає усвідомлення загальної назви етносу – етніміу. В етносу може бути декілька назв, одна з них – самоназва, інші – імена, які даються даному етносові людьми, які належать до інших народів. Етнічна самосвідомість неможлива без самоназви. Якщо члени тієї чи іншої культурно-мовної спільноти не мають етнічної самосвідомості, то така група не є етносом. Кримські татари (від кримськотатарського «кырымтатарлары»), або кримці, – народ, що історично сформувався в Криму і складається з нащадків різ-

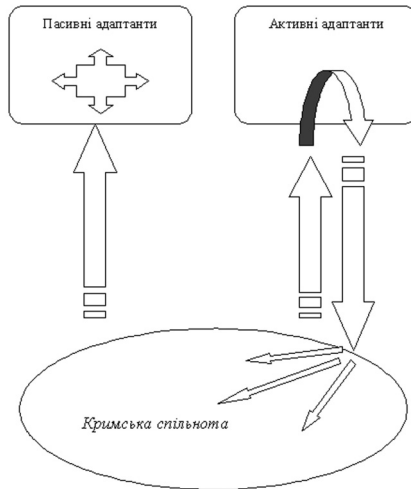
них народів, які в різний час приходили до Криму [6, с. 5–7)]. До основних етнічних груп, які населяли в різні часи Крим і взяли участь у формуванні кримськотатарського народу, слід віднести такі: таври, скіфи, сармати, алани, греки, готи, римляни, протоболгари, хазари, печеніги, італійці, черкеси, малоазійські турки, тюркизовані монгольські племена.

Кримські татари, перебуваючи в іноетнічному середовищі, вимушено запозичають культурні цінності приймаючого суспільства, вбирають раніше чужу для них культуру і поступово відчужуються від своєї. Цей тривалий процес поступово веде до культурної асиміляції, етнічного поглинання чи розчинення, що може завершитися зміною усвідомлення етнічної приналежності. Однак це може статися лише в другому, третьому чи навіть подальших поколіннях. Повному завершенню процесу етнічної асиміляції кримських татар перешкоджає передусім усвідомлення ними етнічної приналежності як спільності кримського походження. Кримські татари дотримуються майже одноставної думки стосовно того, що вони повернулися на батьківщину своїх пращурів і не є прийшлим народом. За підсумками проведеного нами опитування 97,2% кримських татар вважають себе репатріантами – людьми, що повернулися на свою батьківщину.

Наступною характеристикою соціокультурної адаптації кримських татар є її *бікультурний* (а в ряді випадків і *трикультурний*) характер. Ця характеристика пояснюється прагненням кримськотатарських репатріантів до соціальної та психологічної інтеграції з культурою кримської спільноти. Проте бікультурний характер може грати як позитивну (збереження цінностей кримськотатарської культури), так і негативну роль (посилюється тенденція маргінальності) у послабленні культурного шоку й підтриманні позитивної самоідентифікації. Для виявлення цього факту доцільно звернутися до особливостей концепцій «культурного шоку» К. Оберга [2, с. 193] та «аккультурації» Дж. Бері [7, с. 30], в рамках яких успішність адаптації визначається двома категоріями кримських татар, що адаптуються: пасивні, котрі приймають норми й цінності слов'янської більшості, й активні, які самі привносять новачі своєї культури і не відмовляються від своїх культурних традицій та звичаїв. У поведінці пасивних адаптантів спостерігаються: фрустрація, маргіналізація, зміна ціннісно-нормативної системи й асиміляція. Серед показників адаптації активних адаптантів виступають: широке використання рідної мови, корекція своїх традицій і звичаїв, висока щільність контактів, налагодження позитивних зв'язків з місцевим населенням, задоволення соціальних і культурних запитів, аккультурація, а також психологічна задоволеність умовами оточення в цілому.

Втім, обидві категорії адаптантів демонструють ознаки успішної адаптації, налагоджуються позитивні контакти з місцевим населенням і використовуються відповідні місцевим нормативним стандартам моделі поведінки. Це стало показником процесу вироблення механізмів соціального прилучення, закономірностей взаємодії культур – передусім кримської та російської. Проте наслідки цих двох видів взаємодії мають різні відтінки. Внаслідок пасивної адаптації кримські татари відчужуються від своєї етнічної ідентичності, їм легше прилучитися до російської культури, ніж адаптувати свої цінності до місцевого середовища. Кримські татари, які адаптуються активно, з іншого боку, не цураються цінностей місцевого середовища, діяльно вживаються в

нього, використовують при цьому можливості місцевої мови, форм поведінки, однак не забувають про свої традиції та звичаї і навіть знайомлять представників приймаючого середовища зі своєю культурою (див. рис. нижче).

На запитання «Як Ви ставитеся до своєї етнічної приналежності в середовищі слов'ян?» пасивні адаптанти дають відповіді типу: «Я можу говорити рідною мовою серед слов'ян. Мені легше вести себе, як вони. Для них наші традиції здаються дивними» або «Немає сенсу чіплятися за національну самосвідомість, говорити рідною мовою, підтримувати консервативні традиції, оскільки все це просто не потрібне для сучасного життя, є відсталим і певною мірою навіть заважає особистій успішності». Активні ж адаптанти відповідають: «Я живу в середовищі слов'ян, тому мені потрібно привчатися до їхніх звичаїв, проте не слід забувати, що я кримський татарин. Інші національності повинні дізнатися про нас більше, кримські татари – цивілізований народ, такий же, як і інші народи, навіщо нам соромитися одні одних».

У твердженнях пасивних адаптантів присутній підтекст, спрямований на підвищення самооцінки, ототожнення себе з «прогресивним розвитком». Поширення подібних поглядів призводить до того, що одні з готовністю відкидають свою першопочаткову етнічну ідентичність на користь домінуючого «передового» етносу, а в деяких випадках відкидають для себе будь-яку ідентичність і стають маргіналами. Представники пасивної групи адаптантів віддають своїх дітей переважно до російськомовних шкіл, говорять між собою російською, мало цікавляться культурою свого народу, нехтують його традиції.

У свою чергу, активні адаптанти прагнуть використовувати всі свої ресурси для саморозвитку, водночас передають систему своїх цінностей наступним поколінням. У цьому плані зміст їх діяльності полягає в передачі етнічної культурної інформації своїм нащадкам. Ця теза відповідає ієрархії головних інстинктів етносу – спочатку продовження роду, а потім – самозбереження й саморозвиток.

За бікультурною характеристикою стоїть проблема дезадаптації, яка для кримських татар є особливо гострою як для групи, що є носієм кількох культур. Ілюстрацією цього може слугувати життєва доля кримських татар у віці до 55 років, соціалізація яких проходила в умовах трьох культур (дитинство і юність в оточенні кримськотатарської та узбецької культур). У середовищі кримських татар існує прошарок, відповідно до визначення Е. Стоуквіста, маргінальних особистостей. «Маргінальній особистості, – твердить він, – випадає жити у двох суспільствах, у двох не просто різних, але антагоністичних культурах» [8, с. 218].

Кримські татари, у культурі яких поєднуються особливості культури народів Середньої Азії й цінності радянського суспільства, перебувають у сфері зіткнення двох культур – слов'янської (християнської) та кримськотатарської (мусульманської). Виникає конфронтація, конфлікт між двома групами – представниками цих культур. Кримські татари прагнуть зайняти певну позицію в новому, слов'янському середовищі. Належачи частково до однієї, а частково до іншої культури, вони опиняються часом просто в безвихідному становищі стосовно системи цінностей та світогляду. Ідентифікація особистості в такому суспільстві не має цілісності, вона болісно роздвоєна.

Особливості середньоазійського етикету й гостинності, приготування східних страв, звертання до старших на «Ви» – наслідок тривалого перебування кримських татар серед узбецького народу. Водночас, кримські татари, особливо молодь, усе більше відчужуються від традиційних цінностей і все частіше схиляється до форм поведінки й спілкування теперішньої кримської спільноти. Це стало причиною і приводом прояву маргінальності, неспроможності знайти в собі якісь достатньо виражені ознаки приналежності до тих чи інших груп за збереження прагнення до самоідентифікації. Це відповідає твердженню Е. Стоуквіста про те, що «сутність проблеми полягає саме в конфлікті між соціальними групами, що різняться за расою, за культурою... члени відносно слабкої і підлеглої групи намагаються пристосуватися до групи, що має владу і престиж. Ці групи соціально нерівні, що або визнається, або приховується. Представники слабкої групи, через соціальні зв'язки частково асимілювавшись й ідентифікувавшись із панівною групою, яка не прийняла їх цілком, опинились у становищі маргінальних особистостей» [8, с. 218].

Будучи залученими до міжкультурних контактів, кримські репатріанти взаємодіють з представниками інших культур, які, як правило, істотно відрізняються від традицій і звичаїв кримських татар. Відмінності в нормах громадського і сімейного побуту, часто роблять ці контакти важкими. Проте народжене в місцях депортації і виховане на духовному ґрунті своєї культури покоління поки що передає молодому поколінню традиційні цінності, що живі й по цей день.

На основі вищевикладеного необхідно відзначити, що соціокультурна адаптація кримських татар розвивається по шляху розширення взаємозв'язків і взаємозалежності між різними народами, що проживають на території Криму, та їхніми культурами. Цей процес охопив різні сфери громадського й приватного життя кримських татар, практично неможливо знайти культурні аспекти, які не зазнавали б на собі впливу з боку культур інших народів і навпаки – впливу кримськотатарської культури на місцеве населення.

Аналізуючи розглянуті вище аспекти й критерії соціокультурної адаптації кримських татар, ми вважаємо, що цей процес являє собою пристосування народу до нових умов, що виникли, і відповідну до цього послідовність незавершених, нашарованих один на одного адаптивних станів, з чого випливає, що даний процес не можна розглядати як результат, вважати завершеним. Нам бачиться, що це – незавершений, дискретний у часі процес включення етнічної групи в нові форми, умови, відносини життєдіяльності, неодмінний компонент життя народу, оскільки його життєве середовище (фізична, психічна, соціальна, інформаційна, культурна) не буває цілковито стабільним, воно постійно змінюється й комбінується.

Таким чином, соціокультурна адаптація кримських татар здійснюється через духовно-практичну діяльність, основний зміст якої становить пристосування й звикання до матеріальної культури, норм, цінностей, зразків поведінки нового середовища, а також трансформування себе і цього середовища у відповідності до потреб взаємодіючих сторін. На відміну від адаптації звичайних мігрантів, унікальність адаптації кримських татар полягає в тому, що вони адаптуються до середовища, населення якого має спільний з ними менталітет епохи радянського суспільства, хоча і є носіями інших етнічних традицій та звичаїв. Соціокультурне середовище в процесі адаптації кримських татар виступає як оточуючий їх соціальний світ, що включає в себе сукупність речових і особистісних елементів, котрі справляють вплив на їхню діяльність щодо відродження своїх та освоєння інших цінностей. Для кримських татар, які тривалий період орієнтувалися на цінності радянського суспільства, крах устоїв колишнього суспільного середовища зумовив необхідність пошуку нових форм взаємовідносин і чіткого окреслення своєї етнокультурної ідентичності, безпеки і соціокультурного статусу. Стала необхідною трансформація консервативного кримськотатарського виховання й стереотипів, що формуються на рівні буденного мислення і виступають стійким, емоціональним за своєю природою і наперед заданим за своїм характером елементом етнічної свідомості.

-
1. *Philips L.* Human adaptation and his failures / L. Philips. – N-Y&London : Academic Press, 1968.
  2. *Лебедева Н.М.* Введение в этническую и кросс-культурную психологию : учеб. пособие / Н.М. Лебедева. – М. : Ключ, 1999.
  3. *Шпак Л.Л.* Социокультурная адаптация: сущность, направление, механизмы реализации : дис. ... д-ра социол. наук. / Л.Л. Шпак. – Кемерово, 1992.
  4. *Сорокин П.А.* Человек, цивилизация, общество / П.А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992.
  5. *Хабибуллин К.Н.* Национальное самосознание и интернационалистское поведение / К.Н. Хабибуллин. – Л., 1989.
  6. *Озенбашлы Э.М.* Сборник работ по истории, этнографии и языку крымских татар / Э.М. Озенбашлы. – Симферополь : Доля, 1997.
  7. *Berry, J.W.* Immigration, acculturation and adaptation / J.W. Berry. // Applied Psychology. – 1997. – № 1, January. – V. 46.
  8. *Stonequist E.V.* The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict / E.V. Stonequist. – N.Y., 1961.